DE STEDEN, DE MENSEN

DE STEDEN DE MENSEN

Auke van der Woud

NEDERLAND 1850-1900

2024 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

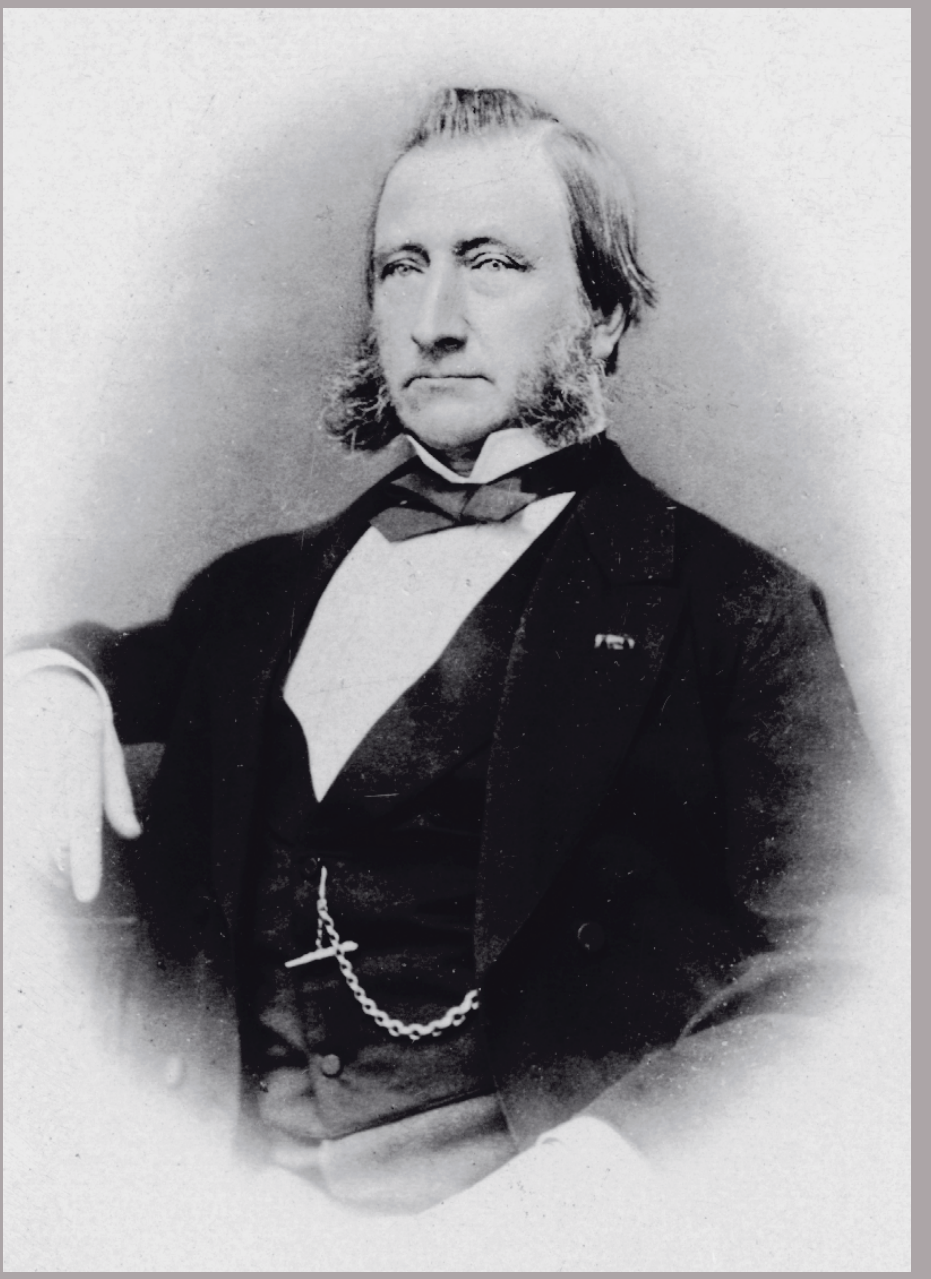
© 2024 Auke van der Woud
Omslag en vormgeving Tessa van der Waals
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk en opmaak Willem Morelis
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5520 9

‘En als ge de kantieke schoolmeester hoort zwijgen en zijn lippen ziet opeenpersen antwoordt ge: het is mogelijk dat het onmogelijk is om iets nieuwer en juister te zeggen, maar over al het geschrevene daalt het stof der tijden neer, en ik peins daarom dat het goed is als er om de 10 jaar een andere een kruis trekt over al die oude dingen, en de wereld-van-vandaag opnieuw uitspreekt met andere woorden.’

Louis Paul Boon, *De Kapellekensbaan* (1953)

VEERKRACHT

1
Vooruitkomen



Mr. W.R. Boer was advocaat in Utrecht. Het gaat goed met Nederland, schreef hij in 1857, de bevolking en de welstand nemen toe, 'wij houden daarin gelijken tred met de meest beschaafde landen van Europa'. Dat het goed gaat, komt doordat we sinds kort het principe van vrije handel en nijverheid hebben geaccepteerd, en dat we steeds meer de vruchten plukken van de staatkundige vrijheid die er is gekomen en de vrijheid die we nu als burgers hebben. Boer voelde echter wel dat die woorden controversieel waren. De maatschappelijke problemen waren door het principe van de vrije handel en nijverheid niet als sneeuw voor de zon verdwenen. Beweringen dat de welstand toeneemt, staan tegenover

> de klachten dat armoede en pauperisme op schrikbarende wijze toenemen, dat de rijkdommen zich hoe langer hoe meer opeenhoopen in enkele handen, terwijl de gegoede burgerstand er geheel onder raakt. Wij staan, zeggen de klagers, verre achter bij [het buitenland]. Vrijheid in onze handels- en nijverheidswetgeving heeft slechts toenemende uitvoeren te weeg gebragt, waardoor hier alles even duur is geworden; terwijl de staatkundige vrijheid slechts tot kuiperijen en verwarringen voert![1]

Boer hield echter vol dat het in Nederland beter ging. Hij gebruikte statistieken als bewijs, 'de wetenschap der statistiek is zeker de veiligste leidsvrouw, om den waren toestand van eenig land of volk te leeren kennen'. De harde cijfers tonen aan dat het bevolkingsaantal behoorlijk toeneemt, dat er in de afgelopen tien jaar flink wat meer schepen zijn gebouwd en dat het vrachtverkeer groeit. De inkomsten van de belasting zijn hoger en in de gegoede middenklasse kan men zich meer paarden en dienstboden veroorloven. De titel van het stuk geeft alvast een indruk van deze goede ontwikkelingen: 'Vooruitgang'.

Boer vervolgde met een tweede artikel, dat heet 'Vooruitkomen'. Daarin legt hij uit dat gunstige groeicijfers niet uit de lucht komen vallen. Groei is alleen mogelijk als belemmeringen worden weggenomen, als leven en werken zich in vrijheid kunnen ontwikkelen, als mensen ondernemend worden, mogelijkheden ontdekken en daar gebruik van gaan maken. Vrijheid betekent natuurlijk niet bandeloosheid, niet anarchie. Vrijheid gaat gepaard met verantwoordelijkheid en taken. Groeien is een actie en vereist inspanning, inzet, ambitie. In de wereld waarin we nu leven, schreef Boer, geven oude privileges en oude status geen voorsprong meer, onze huidige situatie lijkt op een wedstrijd. Iedereen start op dezelfde plek, maar alleen wie sterk van lichaam en geest is kan een winnaar worden. Er is er maar één die de eerste plaats kan veroveren, en nog een paar anderen zullen als tweede en

 derde eindigen. Dat is 'natuurlijk'. Maar het is onnatuurlijk dat alle anderen helemaal niets presteren. Iedereen heeft talenten die kunnen worden ontplooid.

> Onnatuurlijk [is] dat velen geheel zouden achterblijven. Allen die aan dien kampstrijd deelnemen, moeten zich naar ligchaam en geest daartoe voorbereiden.[2]

Wie niet in beweging komt is immers bij voorbaat een verliezer. Dat geldt voor iedereen, rijk en arm, 'de groote fabrikant en de geringste arbeider'.

Boer gaf in zijn eerste artikel met zijn statistieken nogal veel aandacht aan ondernemers en de gegoede middenklasse. Het tweede gaat voor een belangrijk deel over arbeiders. Het is geen tevreden verhaal over vooruitgang, want die was niet met harde feiten aantoonbaar. Bij de arbeiders en hun gezinnen waren armoede, ondervoeding, een zwakke lichamelijke gezondheid en een gebrekkige intellectuele ontwikkeling de vaste kenmerken van het bestaan. Zij vormden verreweg de grootste bevolkingsgroep. Het was daarom voor de toekomst van Nederland van eminent belang dat ze naar lichaam en geest vaardiger, sterker zouden worden. Boer schreef over de grote obstakels die de ontwikkeling van het arbeidersvolk tegenhielden, de 'zedeloosheid' en het massale gebruik van sterkedrank.

Zedeloosheid: de seksuele praktijken waarvoor de fatsoenlijke burger geen woorden kon vinden. De gevolgen van 'onkuisheid' waren welbekend: de jongens en meisjes, soms nog kinderen, die vader en moeder werden, de apocalyptische kindersterfte, die mede door onkunde en verwaarlozing werd veroorzaakt, de arme gezinnen die door steeds verdere gezinsuitbreiding steeds hulpbehoevender werden. Verslaving aan sterkedrank stort veel gezinnen in het ongeluk, schreef Boer, onmatig drinken verandert goede vaklui op den duur in bedelaars, ze worden een last voor de maatschappij. Elk jaar wordt 12 miljoen gulden aan drank uitgegeven, en dat gebeurt vooral door de 'geringere volksklasse'. De verleiding om geld te verbrassen is groot, besefte Boer, het is een moeilijke tijd. 'Het is namelijk niet te ontkennen, dat wij in eene eeuw leven, waarin meer levensgenot en meer vermaak, de leuzen en drijfveeren zijn van veler streven.' Maar de prijs is hoog, drankmisbruik put uit en stompt af, het creëert verliezers en maakt mensen kansloos. 'Hoe zal men dan op deze wijze in den wedstrijd *vooruitkomen*?'

Boer had wel een oplossing, of misschien beter gezegd: een visioen. We moeten niet bij de dag leven, schreef hij, maar aan onze toekomst werken. Kinderen, juist van arme gezinnen, moeten beslist naar school gaan. Ze moe-

ten leren lezen, schrijven, rekenen. En als een arbeider een tijdje veel werk heeft en goed verdient moet hij wat geld opzijleggen om later onverwachte tegenslagen te kunnen opvangen. Ze moeten creatief en inventief zijn, leren inzien dat alles waarde heeft, ook het geringste: een vrouw in Engeland wist zelfs van wat ze op het strand vond aantrekkelijke en verkoopbare decoraties te maken. Met kuisheid, zelfdiscipline en vooruitdenken kan iedereen ervoor zorgen dat hij of zij het beter krijgt en meehelpen aan 'de algemeene vooruitgang van ons vaderland'.

Het betoog van mr. Boer kan achteraf idealistisch, theoretisch of misschien naïef worden gevonden. Nergens blijkt dat hij begreep dat het wat wereldvreemd is om de seksuele moraal van de gegoede burgerij te projecteren op de mensen in de overbevolkte sloppen en stegen. En wist hij niet waarom kinderen van arbeiders vaak niet naar school gingen? In veel gezinnen waren zelfs de paar centen die een kind van vijf jaar in een werkplaats kon verdienen zeer welkom. Denken aan de toekomst moet ook ver weg zijn geweest voor de honderdduizenden Nederlanders van wie de toekomst al bij hun geboorte was uitgetekend: levenslang afhankelijk blijven, en doodarm.

Maar toch. Boer was geen onnozelaar, hij werd later burgemeester van Utrecht. Hij nam de moeite om zijn boodschap in 1857 niet in *De Gids* te publiceren, het tijdschrift van de culturele elite, maar in een nieuw medium dat voor een breed publiek werd gemaakt, de *Praktische Volks-Almanak. Jaarboekje ter verspreiding van kennis der toegepaste wetenschappen, onder alle standen der maatschappij*. Het is goed dat zijn woorden nu als inleiding dienen, want ze laten iets zien van wat de jaren rond 1850 zo bijzonder maakt: het gevoel dat Nederland na een lange tijd van stilstand weer in beweging komt, dat het land moet worden opgebouwd. En dat iedereen daar een steentje aan kan bijdragen.

2
De Gouden Eeuw



Vooruitgang is het woord dat in de tweede helft van de negentiende eeuw vaak werd gebruikt. Het verwees naar de enorme veranderingen die verbeteringen werden en die elkaar in hoog tempo opvolgden. Dat gebeurde in de wetenschap, de techniek, in de gezondheidszorg, bij het onderwijs en met de consumentenartikelen die het leven aangenamer maakten. Het woord 'vooruitgang' werd in de loop van de tijd zoveel gebruikt dat het een cliché werd. In het midden van de negentiende eeuw moest de vooruitgang echter nog beginnen, toen was het woord nog fris. Het beloofde dat het nu de goede kant op ging. Impliciet stelde vooruitgang ook iets anders, iets belangrijks vast. De tijd van achteruitgang is voorbij.

Rond 1850 sloot Nederland in veel opzichten die moeilijke tijd af. Het was lang geleden dat het met Nederland bijzonder goed ging. Dat was de gelukkige periode die de naam Gouden Eeuw kreeg. Het was de tijd waarin de voorouders van het Nederlandse volk zich met opoffering, heldenmoed en volharding hadden losgevochten van het enorme Spaanse Rijk. Met een grote collectieve inzet en inventiviteit hadden ze van de tamelijk onbeduidende zeven provincies een economische grootmacht gemaakt waar de grote Europese mogendheden in politiek en militair opzicht terdege rekening mee moesten houden. In de late zeventiende eeuw keerde het tij. In de achttiende eeuw raakte de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden in verval, van de economische, politieke en militaire grandeur bleven alleen de schimmen over. In die achttiende eeuw waren er al schrijvers die waarschuwden voor de overal aanwijsbare futloosheid. Ze herinnerden aan de energie van de zeventiende eeuw en deden tevergeefs een oproep om die als voorbeeld te nemen.[1]

Aan het eind van de achttiende eeuw kwam de Bataafse Revolutie. Veel oude zekerheden vielen weg, onervaren mensen kregen verantwoordelijkheden die ze niet konden dragen en de snelle opbouw van een ideale democratische maatschappij werd een chaos. In 1806 werd het democratische experiment afgebroken. Nederland kreeg toen een bestuur dat het tegendeel van democratie was, het centralistische regime van de Franse tijd. Dat centralisme botste hard met een eeuwenoude eigenschap van de Republiek, die van regionaal en lokaal zelfbestuur. In de Franse tijd, in het verzet tegen de Franse manier van top-down regeren, ontstond het Nederlandse zelfbeeld dat in de negentiende eeuw vaak zou worden uitgedragen: het idee dat de Nederlanders vrijheidslievend zijn, het zit in onze volksaard.[2]

In de herfst van 1813 trokken de Fransen zich uit Nederland terug en kwam er een eind aan twintig jaar onrust in binnen- en buitenland, veroorzaakt door revoluties, oorlogsgeweld, economische ontwrichting, wisselin-

18 gen van de macht en veel reorganisaties van het openbaar bestuur. In het machtsvacuüm dat de Fransen achterlieten werd eind 1813 het Koninkrijk der Nederlanden gecreëerd.

In 1798, 1801, 1805, 1806, 1810 en 1814 kreeg Nederland een staatsregeling, of met een woord dat later gebruikt zou worden, een grondwet. In 1815, toen de fusie met de Zuidelijke Nederlanden plaatsvond, werd voor de zevende keer formeel vastgelegd hoe Nederland werd heringericht en bestuurd. Van de hoop op een nieuwe vorm van lokaal en regionaal zelfbestuur kwam na 1814 niets terecht, omdat koning Willem I het centralistische bestuursmodel van de Fransen overnam en verder uitbouwde. Al na vijftien jaar werd het koninkrijk gehalveerd, doordat de Zuidelijke Nederlanden zich zelfstandig verklaarden en daarin door de grote Europese mogendheden werden gesteund. Weer tien jaar later, in 1840, liet koning Willem I Nederland financieel vrijwel failliet achter, met een buitenlandse reputatie die te wensen overliet en met een staatsschuld die per hoofd van de bevolking de grootste van Europa was.

Na deze korte opsomming is wel duidelijk wat vooruitgang rond 1850 inhield: het tegendeel van anderhalve eeuw stilstand en achteruitgang. Het was een kwestie van in beweging komen en opnieuw beginnen. Het was niet vreemd dat daarvoor naar de tijd werd gekeken waarin het voorgeslacht energiek, ondernemend was, de tijd waarin men samen het land opbouwde en tot bloei bracht. De gezaghebbende schrijver E.J. Potgieter keek op die manier terug met het toneeltje dat in 1842 in *De Gids* verscheen, de allegorie *Jan, Jannetje en hun jongste kind*. Het verhaal speelt zich af in het gezin van vader Jan en moeder Jannetje. Hun kinderen zijn succesvol, verstandig, ze weten wat ze willen. Behalve Jan Salie, hij is de jongste. Zijn oudere broers zijn degenen die de Nederlanden groot hebben gemaakt: Janmaat, de moedige zeeman die tegen de Spaanse tirannie vocht, Jan Contant en Jan Crediet, die over de hele wereld grote zaken opzetten, Jan Compagnie en Jan Cordaat, die met stevig optreden respect afdwongen. Jan Salie is daarentegen de 'soepjurk', de slapjanus, de personificatie van de Nederlander die niets presteert. Potgieter gebruikte de woorden Gouden Eeuw niet, maar die periode is in het verhaal onmiskenbaar het grote voorbeeld.

De glorieuze episode die in de Tachtigjarige Oorlog begon werd in de tweede helft van de negentiende eeuw een geliefd thema in romans, gedichten, in de beeldende kunst en in de bouwkunst.[3] Niemand stapelde de bewijzen van de historische vaderlandse voortreffelijkheid zo hoog op als Conrad Busken Huet deed. Hij deed dat met zijn monumentale cultuurgeschiedenis *Het land van Rembrand*, die verscheen in 1882-1884.

> Ik wensch aan te toonen dat [...] ons volk van hartstogt geblaakt (van te veel hartstogt zelfs), van geestdrift gegloeid, met zijne geheele ziel aan iets goeds en edels zich overgegeven, voor een hooger doel geleefd, voor het veroveren van ware beschaving zich offers getroost heeft.[4]

Met die inleiding sloot Busken Huet aan bij de eerdere schrijvers die de Gouden Eeuw gebruikten als een les voor de eigen tijd, een les in karaktervorming, een aansporing om goed te presteren, om de lat hoog te leggen. De Leidse historicus R.J. Fruin merkte al in 1861 dat de samenleving zich zoals in de Gouden Eeuw begon te gedragen. Een mens is maar eenmaal jong, stelde hij, maar een volk, ook al is het verouderd en lijkt het afgeleefd, kan weer jeugdig worden. Dat gebeurt nu ook met Nederland. 'Reeds nemen wij weêr in krachten toe, en met de bedrijvigheid klimt ook weêr het welvaren. Het is een zekere waarheid dat het thans levende geslacht beter is dan dat onzer vaderen en grootvaderen.'

> Het laat zich aanzien dat het Nederlandsche volk weêr langzaam opstijgt uit het diepe verval, waarin het door verslappende weelde en door onverschilligheid kort vóór de groote omwenteling was weggezonken. In het bewustzijn van ons aanvankelijk herstel mogen wij zonder al te diepe beschaming het kloeke voorgeslacht van de 16de en de 17de eeuw weêr onder de oogen komen, en ons zijn luisterrijk voorbeeld, zonder aanmatiging, weêr ter navolging voorstellen.[5]

Fruin, op dat moment kortgeleden als hoogleraar vaderlandse geschiedenis aangesteld, preciseerde in 1865 dat Nederland er zelfs beter aan toe was dan in de Gouden Eeuw. Die eeuw was een tijd van succesvol lokaal en regionaal zelfbestuur, maar het ontbrak aan een integrerend leiderschap toen dat door de veranderende internationale situatie hard nodig was geworden. Ook was de individuele vrijheid destijds groot, maar die was nergens vastgelegd, dus kwetsbaar. Nu is dat alles veel beter geregeld, schreef Fruin. We hebben een landsbestuur dat het gemeenschappelijke nationale kader schept, er is lokaal en regionaal zelfbestuur en een grondwet die onze vrijheid garandeert. En we zien dat dit nu al positief uitwerkt.

> Zeker is het dat de omstandigheden, waaronder wij leven, steeds gunstiger worden voor deugd en genot. [...] Hoeveel er ook in onzen tegenwoordigen toestand te wenschen overblijft, hoeveel wij nog van de toekomst mogen hopen, de herinnering aan het verledene stemt ons tot tevredenheid. Wij hebben waarlijk geen reden om naar eenig vroeger tijdperk onzer geschiedenis terug te verlangen.[6]

20 Terugverlangen naar een ideaal verleden is inderdaad niet de beste manier om opnieuw te beginnen, het is dan soms juist verstandig om onder de geschiedenis een streep te zetten. J. Kuyper deed dat in 1852 op zijn manier. Hij was een belastingambtenaar in Amsterdam met veel belangstelling voor aardrijkskunde. De *Gemeente-atlas, naar officieele bronnen bewerkt* was zijn productie, een serie kleine atlassen van alle provincies waarin de gemeentegrenzen van de bijna 1200 gemeenten zijn getekend. In 1852 verscheen een artikel van Kuyper, 'Holland en de overige provinciën'. Het was een oproep om op een andere, nieuwe manier over Nederland te gaan denken. We zijn al veel te lang gewend om wat neer te kijken op de landsdelen achter de IJssel en de Maas.

Met 'wij' bedoelde Kuyper de Hollanders, maar misschien toch vooral de Amsterdammers. 'Wij' hebben een erg lage dunk van de andere provincies – alleen Utrecht 'wordt als eene eigene zuster erkend'.

> Zal men het ontkennen dat Friesland en Groningen bij velen Siberië heet, dat Drenthe voor één groot heideveld, en Overijssel voor achterland wordt gehouden? Noord-Brabant komt er in verhouding nog het best af, maar Zeeland staat bepaald genoteerd als onbewoonbaar, terwijl zelfs de naburige Betuwe, de wieg en bakermat onzer voorouders, bijna niet bekend is; van Limburg behoef ik kwalijk melding te maken, want slechts een uiterst gering gedeelte onzer bevolking weet, welke schoone en rijke [landschappen] wij in het arrondissement Maastricht bezitten.[7]

Die negatieve beelden zijn erg verkeerd, schreef Kuyper, want de andere provincies doen het in veel opzichten beter dan Holland. Hij gebruikte de oude naam nog, hoewel Holland in 1840 in Noord- en Zuid-Holland was gesplitst. Hij gaf voorbeelden van wat er buiten 'Holland' beter ging. De industriële activiteit van Holland was weggezakt, terwijl die in Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel groeide. De akkerbouw, de veeteelt en de ontginningen ontwikkelden zich overal beter dan in Holland. Dat was trouwens ook gunstig voor Holland, besloot Kuyper, want als het in de andere provincies goed gaat, dan profiteert Holland daar ook van.

> Door zamenwerking zullen alle deelen des rijks, gedachtig aan het 'Eendragt maakt magt' der vaderen, een diep gewortelden en breedgetakten eik gelijken, die vele stormen kan doorstaan. Elkander wederkerig waardeerende zullen de verschillende deelen steeds bereid zijn, om de gemeenschappelijke belangen gemeenschappelijk te verdedigen.

Die overtuiging past naadloos bij de geest van de Grondwet van 1848. Alle mensen, gemeenten en provincies zijn voor de wet gelijk. Ze hebben allemaal voor de wet gelijke kansen, en het is ieders verantwoordelijkheid om mee te helpen met de opbouw van Nederland. Die gemeenschappelijke taak lag institutioneel verankerd in de samenstelling van het parlement. De leden van de Tweede Kamer vertegenwoordigden regio's, kiesdistricten, die van de Eerste Kamer kwamen namens de Provinciale Staten: alle delen van Nederland deden mee aan het besturen van het land.

Maar het 'eendracht maakt macht', het woord van de voorvaderen waar Kuyper zijn lezers aan herinnerde, was een verwijzing naar de tijd waarin de Provinciën zich van Spanje onafhankelijk verklaarden, elkaar trouw beloofden en een motto kozen waarmee hun jonge republiek een Gouden Eeuw tegemoetging. *Concordia res parvae crescunt. Discordia res maximae dilabuntur*. Door eendracht worden kleine dingen groot. Onenigheid doet de grootste zaken verkruimelen.